

فصل‌نامه بین‌المللی علمی _ تخصصی مطالعات زبان فارسی (شفای دل سابق)

سال ششم، شماره سیزدهم، تابستان ۱۴۰۲ (ص ۱۲۵-۱۴۹)

مقاله پژوهشی

Doi: 10.22034/JMZF.2024.413937.1159

واکاوی ویژگی‌های زبانی منظومه‌های علی‌نامه ربیع و خاوران‌نامه ابن حسام

خوسفی

ژاله سادات غیبی^۱، سید محمودرضا غیبی^۲، حسین حاجی‌زاده^۳، ژیلای صراطی^۴

چکیده

منظومه علی‌نامه، نخستین منظومه حماسی شیعه - که در سال‌های اخیر کشف و معرفی شده است - در چینه‌های تازه‌ای را در پژوهش‌های ادبی حوزه حماسه دینی بر روی پژوهشگران گشود. خاوران‌نامه نیز یکی دیگر از آثار مهم حماسه دینی در ادبیات فارسی است. در این پژوهش، سعی شده است این دو اثر منظوم از لحاظ زبانی بررسی و مقایسه تطبیقی شوند. روش تحقیق در این پژوهش، توصیفی - تحلیلی و به شیوه کتابخانه‌ای است. محدوده و جامعه مورد مطالعه، علی‌نامه ربیع به تصحیح رضا بیات و ابوالفضل غلامی و خاوران‌نامه ابن حسام خوسفی است که به دلیل چاپ نشدن منظومه کامل آن، از تازیان‌نامه (خلاصه خاوران‌نامه) به تصحیح حمیدالله مرادی استفاده شد. نتایج این بررسی نشان داد که هر دو منظومه در سطح زبانی، در زمینه انتخاب واژه‌ها اشکالات مختصری دارند؛ ولی تنوع زبانی و ترکیب‌سازی در خاوران‌نامه بیشتر بود. بسامد زیاد کلمات عربی، ترکیب‌سازی، عبارات تکراری نیز از ویژگی‌های مشترک دو منظومه بود. در سطح آوایی هم، در هر دو منظومه ایرادات مختصری در زمینه قافیه و وزن دیده شد. ویژگی‌های سبک خراسانی هم در علی‌نامه بیشتر از خاوران‌نامه بود. در سطح نحوی هم هر دو منظومه، هنجارگریزی‌های مختصری داشتند.

واژه‌های کلیدی: حماسه دینی، ویژگی‌های زبانی، علی‌نامه، خاوران‌نامه، ربیع، ابن حسام خوسفی.

۱. دانشجوی دکترای زبان و ادبیات فارسی، واحد شبستر، دانشگاه آزاد اسلامی، شبستر، ایران.

Zhaleh.gheibi@gmail.com

۲. استادیار گروه زبان و ادبیات فارسی، واحد مرند، دانشگاه آزاد اسلامی، مرند، ایران (نویسنده مسئول).

Ma_gheibi@yahoo.com

۳. استادیار گروه زبان و ادبیات فارسی، واحد شبستر، دانشگاه آزاد اسلامی، شبستر، ایران.

Hajizade@iaushab.ac.ir

۴. استادیار گروه زبان و ادبیات فارسی، واحد شبستر، دانشگاه آزاد اسلامی، شبستر، ایران.

serati@iaushab.ac.ir

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۵/۰۷ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۰۸/۰۱

۱. مقدمه

ادبیات هر ملتی سند هویت و آیینۀ تمام‌نمای فرهنگ و تمدن آن ملت است و تمام زیرساخت‌های فرهنگی و تمدن یک ملت در طول قرن‌های متممادی بر پایه ادبیات آن ملت - که خود اصلی‌ترین عنصر فرهنگ و هویت ملت است - بنا می‌شود. ادبیات فارسی در طول قرون مختلف با مذاهب و فرهنگ‌های گوناگونی آمیخته شده است که هرکدام به نحوی بر آن تأثیرگذار بوده‌اند. پس از ورود اسلام به ایران هم شاعران و نویسندگان، گاهی هنر خود را در زمینۀ مذهب به کار گرفتند. یکی از این موارد، حماسه‌های دینی است که در توصیف رشادت‌ها و قهرمانی‌های شخصیت‌های مذهبی سروده شده‌اند.

«علی‌نامه» منظومه‌ای حماسی - تاریخی است که بی‌گمان پس از حماسۀ فردوسی، ارزشمندترین منظومۀ حماسی - تاریخی زبان فارسی است. این حماسه، علاوه بر ارزش‌های ادبی و هنری، ارزش تاریخی و مذهبی بی‌نظیری دارد و می‌توان گفت تنها حماسۀ شیعی به‌جامانده از قرن‌های پیشین است. خاوران‌نامه نیز از آثار ادبی است که در سال ۸۳۰ هجری قمری سروده شده است و سراینده آن ابن حسام خوسفی از اهالی قهستان خراسان بوده است و منظومۀ خود را در بحر متقارب و به وزن شاهنامه فردوسی سروده است. موضوع خاوران‌نامه، جنگ‌های علی بن ابی‌طالب (ع) در سرزمین خاوران به همراهی مالک اشتر و نیز با قباد، پادشاه شرق و تهماسب‌شاه است. این منظومه به گفته ابن حسام از یک کتاب عربی به نظم کشیده شده است - این منظومه را تازیان‌نامه نیز گفته‌اند. با توجه به اینکه این دو اثر در دو زمان متفاوت و با انگیزه‌های جداگانه سروده شده‌اند و با توجه به ارزش ادبی و هنری هر دو اثر، بررسی تطبیقی این دو منظومۀ حماسی - مذهبی از دیدگاه‌های مختلف می‌تواند حائز اهمیت باشد. در این پژوهش، سطح زبانی دو منظومه مطالعه و پژوهش شده است.

۱-۱. بیان مسئله و سؤالات تحقیق

«علی‌نامه، سروده شاعری گمنام به نام ربیع و ظاهراً از دیار خراسان است. شاعر، این منظومه را در راستای پاسداشت اعتقادات شیعی خود سروده و برای آیندگان به یادگار گذاشته است. او که شیفته حضرت امیرالمؤمنین علی(ع) است، کوشیده است تاریخ و رویدادهای تاریخی جنگ‌های مراد و مرشد خود را به رشته نظم کشد تا شاید از گزند حوادث و تحریف مخالفان در امان ماند. این منظومه، شامل اطلاعات تاریخی دو جنگ مهم دوران خلافت و امامت علی(ع) است. در دفتر اول به شرح جنگ جمل می‌پردازد و حوادث این جنگ را کوتاه شرح می‌دهد و در دفتر دوم، جنگ صفین را به تفصیل گزارش می‌کند. در این منظومه، نام علی (ع) پُربسامدترین اسم است. او همواره از پهلوانان اردوی علی (ع) به نیکی و تفاخر و در مقابل پهلوانان دشمن را به بدی یاد می‌کند. همچنان که گفتیم، این منظومه دارای ارزش‌های ادبی - هنری، تاریخی و مذهبی کم‌نظیری است و مطالعه جنبه‌های مختلف آن می‌تواند ما را به شناخت هرچه بیشتر زوایای پنهان حوادث دوران علی (ع) نزدیک‌تر کند» (شفیعی کدکنی، ۱۳۷۹: ۴۲۵؛ نیز ر.ک: جعفریان و گلریز، ۱۳۹۳: ۷۱).

خاوران‌نامه ابن حسام خوسفی نیز کتابی است که در قرن هشتم و نهم هجری در حدود ۲۲۵۰۰ بیت، در بحر متقارب سروده شده است. موضوع اصلی آن، شرح مسافرت‌ها، بیان رشادت‌های علی (ع) و حملات آن حضرت به سرزمین خاوران، به همراهی مالک اشتر، ابوالمحقن، عمر و امیه و دیگر بزرگان سپاه، جنگ با قباد، پادشاه خاورزمین و امیران بت‌پرستی چون تهماسب شاه و صلصال شاه، جنگ با دیوان و اژدهایان است. در حال حاضر، نسخه چاپی خاوران‌نامه موجود نیست، به همین دلیل شواهد خاوران‌نامه از کتاب «تازیان‌نامه» که خلاصه آن است، انتخاب شده است.

«خوسفی در خاوران‌نامه به شرح دلاوری‌ها و فداکاری‌های علی (ع) در چهارچوب حماسه و با تکیه بر زبان و بیان شاهنامه فردوسی می‌پردازد» (عطا شیبانی، ۱۳۹۲: ۲۸۷). پرسش اصلی تحقیق این است که دو منظومه حماسی - دینی علی‌نامه و خاوران‌نامه، از دیدگاه زبانی چه تفاوت‌ها و تشابهاتی باهم دارند؟ در این پژوهش سعی شده است با مطالعه دقیق هر دو منظومه و استخراج ویژگی‌های زبانی هر اثر، به بررسی ویژگی‌های زبانی آن‌ها اشاره شود.

۱-۲. اهداف و ضرورت تحقیق

هدف پژوهش حاضر، شناسایی و استخراج ویژگی‌های زبانی منظومه‌های علی‌نامه و خاوران‌نامه و بررسی و تحلیل نقاط اشتراک و افتراق دو منظومه و بیان نقاط ضعف و قدرت آن‌ها با تأکید بر مسائل زبانی است. با توجه به اینکه منظومه علی‌نامه، از کتاب‌هایی است که در چند دهه اخیر کشف و معرفی شده است و اگر مقاله شفيعی کدکنی را که به معرفی و بررسی کلی این اثر می‌پردازد نادیده بگیریم، می‌توانیم بگوییم در مورد علی‌نامه، کار علمی دقیقی انجام نشده است. از سوی دیگر، خاوران‌نامه نیز آن طوری که باید و شاید در ادب فارسی مورد استقبال پژوهشگران قرار نگرفته است؛ بنابراین بررسی هر دو اثر از جنبه‌های گوناگون، به‌ویژه زبانی و مقایسه تطبیقی آن‌ها، می‌تواند بسیار مفید و قابل توجه پژوهشگران حوزه زبان و ادبیات فارسی باشد.

۱-۳. پیشینه تحقیق

در زمینه بررسی و تحلیل منظومه علی‌نامه به‌صورت جداگانه کتاب‌ها و مقالاتی نوشته شده است. هرچند به دلیل دیر شناخته شدن این منظومه، آثار کمتری در مورد آن نوشته شده است. منظومه علی‌نامه را «نخستین بار، احمد آتش در مجموعه زبان و ادبیات ترکی معرفی کرد - که مقاله‌ای بود درباره ۹۲ جلد از نسخ خطی کتابخانه قونیه. این مقاله کوتاه را خیام‌پور در نشریه دانشکده ادبیات تبریز ترجمه کرد»

(خیام‌پور، ۱۳۳۴: ۲۴۱-۲۴۲). اما این معرفی‌ها به فراموشی سپرده شد و آنچه بعد از حدود چهار دهه، این اثر را دوباره بر سر زبان‌ها انداخت، مقاله شفيعی کدکنی بود که در سال ۱۳۷۹ چاپ شد. این معرفی‌نامه، مقاله‌ای بود ۶۷ صفحه‌ای و بسیار جامع و کامل که زحمت بسیاری از تحقیقات را از دوش برداشت. این مقاله هم‌اکنون به‌عنوان مقدمه چاپ نسخه برگردان علی‌نامه در دسترس است.

- جنگی، جواد (۱۳۹۲)، در پایان‌نامه دکتری خود با عنوان «شرح و تفسیر علی‌نامه» به شرح و تفسیر این منظومه پرداخته است.

- فرمهینی فراهانی، الهام (۱۳۸۹)، در پایان‌نامه کارشناسی ارشد خود با عنوان «ابعاد ادبی و تاریخی منظومه علی‌نامه» از دو بعد مورد نظر این منظومه را بررسی کرده است.

- حیدری، حسن و فرمهینی فراهانی، الهام (۱۳۹۱)، در مقاله‌ای با عنوان «مطالعه تطبیقی علی‌نامه و شاهنامه» دو اثر ذکرشده را تطبیق و مقایسه کرده‌اند.

- شفق، اسماعیل و انصاری، نیلوفر (۱۳۹۴)، در مقاله «تصویر شجاعت علی (ع) در دو منظومه علی‌نامه و خاوران‌نامه» به بررسی تصویر شجاعت حضرت پرداخته‌اند و در مقاله دیگری (۱۳۹۴)، با عنوان «تبیین حلم حضرت علی (ع) در دو منظومه علی‌نامه و خاوران‌نامه»، حلم حضرت را مورد واکاوی و پژوهش قرار داده‌اند.

- شهیدی جاجرم، علی‌اکبر (۱۳۹۴)، در پایان‌نامه کارشناسی ارشد خود با عنوان «تحلیل سبکی منظومه حماسی مذهبی علی‌نامه با رویکرد ساختگرا» به بررسی ساختارگرایانه این منظومه پرداخته است؛ ولی روش بررسی ایشان کاملاً متفاوت از پژوهش حاضر بود و ساختار و نمونه‌ها کاملاً فرق داشتند.

- احمدی بیرجندی، احمد (۱۳۸۸)، در مقاله‌ای با عنوان «دیدگاه‌های اخلاقی و اجتماعی محمد بن حسام خوسفی در منظومه خاوران‌نامه» به بررسی مضامین اخلاقی و اجتماعی خاوران‌نامه پرداخته است.

- عطا شیبانی، فریبا (۱۳۹۲)، در مقاله‌ای با عنوان «تصویرآفرینی بلاغی در خاوران‌نامه ابن حسام خوشفی» به بررسی تصاویر ادبی، تشبیهات، استعارات و غیره در خاوران‌نامه پرداخته است.

- بیرامی، زهرا و همکاران (۱۴۰۱) در مقاله‌ای با عنوان «بررسی سبک‌شناسی منظومه حماسی - دینی علی‌نامه ربیع» به بررسی سطوح فکری و ادبی و زبانی این منظومه پرداخته است که در قسمت زبانی مشترکاتی دیده می‌شود؛ ولی در کل، هم روش و هم نمونه‌ها کاملاً متفاوت هستند.

مقاله‌های پراکنده‌ای نیز در مورد این منظومه نوشته شده است که با توجه به فاصله موضوعی آن‌ها از این پژوهش، به آن‌ها اشاره نمی‌شود. تا به حال پژوهش مستقلی مبنی بر تحلیل ویژگی‌های زبانی منظومه‌های علی‌نامه و خاوران‌نامه انجام نشده است و از این دیدگاه، پژوهش حاضر نوآوری دارد.

۲. بحث و یافته‌های تحقیق

۲-۱. بررسی ویژگی‌های زبانی در منظومه علی‌نامه

این سطح که خود شامل سه بخش واژه‌ای، آوایی و نحوی است، به بررسی سادگی، ریشه، نوع، موضوع و ترکیبات گوناگون واژه در علی‌نامه پرداخته است و برای هر کدام نمونه‌هایی ذکر شده است.

۲-۱-۱. سطح واژگانی

واژه از اساسی‌ترین ارکان زبان است که شاعر با نوع کاربرد خود، میزان دانش، آگاهی و روحیات خود را با آن منعکس می‌کند. اهمیت واژه به حدی است که شکلوپسکی بحث رستاخیز در واژه را پیش می‌کشد که با اعمال عوامل زبانی و موسیقایی این امر اتفاق می‌افتد و شاعر کسی است که در این رستاخیز حضور برجسته دارد (ر.ک: احمدی، ۱۳۸۴: ۵۳).

۲-۱-۱. استفاده از واژه‌ها در ترکیب‌سازی

- خفیه‌گر در معنی حقه‌باز:

که رفتند آن چند منافق به در ز آمد شد عمرک خفیه‌گر
(ربیع، ۱۳۸۹، ب ۹۱۲۲)

- گام زن در معنی قاصد:

چو نزدیک طلحه شد آن گام‌زن پیام ولید آورید از محن
(همان: ب ۴۴۲)

- زبان‌آور در معنی بلیغ و سخن‌دان:

سپهید زبان‌آوری برگزید که هر جا زبان‌آوری را سزید
(همان: ب ۳۵۵۷)

- عدو مال تیغ (تیغ دشمن‌کش):

عدو مال تیغ از میان برکشید چو برقی بر دشمن دین رسید
(همان: ب ۶۳۲۹)

- واژه‌سازی:

مُغَلِّب شد از بس سنانشان سپر ز بس طعن نیزه در آن کَر و فرّ
(همان: ب ۳۹۷۴)

۲-۱-۲. استفاده از واژه‌های عربی

به مال کسان کرد لشکر غنی

کز آن مال ماندند هر یک عنی
(همان: ب ۵۲۵)

سبک نزد مروان فرستاد کس

همان طلحه و آن زبیر دنس
(همان: ب ۵۲۹)

به هم برشکستند قلب و جناح

به ضرب حُسام و به طعن رِماج
(همان: ب ۱۸۴۷)

- مصرع عربی:

نصیبت ز فرقان بخوان و ألا لعنة الله على الظالمين

ببین

(همان: ۱۰۰۱۵)

- ترکیبات عربی:

روانش همی جست «نعم الثواب» سنانس همی خواست «ضرب

الرقاب»

(همان: ۳۹۷۳)

۲-۱-۱-۳. باستان‌گرایی

قاعده‌گاهی پدیده‌ای است که در آن، شاعر به‌عمد از کلماتی استفاده می‌کند که در آن دوره متداول نیستند. علمای بلاغت قدیم آن را غرابت استعمال نامیده‌اند (ر.ک: شمیسا، ۱۳۷۶: ۱۳۰) و منتقدان معاصر به آن باستان‌گرایی می‌گویند. «شاعر می‌تواند از گونه‌ی زمانی زبانِ هنجار بگریزد و صورت‌هایی را به کار ببرد که پیش‌تر در زبان متداول بوده‌اند و امروز دیگر واژگان یا ساخت‌های نحوی مرده‌اند. این دسته از هنجارگریزی را باستان‌گرایی می‌نامند» (صفوی، ۱۳۷۵: ۴۸). عده‌ای آن را مخالف با فصاحت و مانع زیبایی کلام می‌دانند و عده‌ای معتقد هستند که استفاده از آن به جزالت کلام می‌افزاید. در این مورد هم طبع مخاطب آگاه می‌تواند بهترین محک باشد. اگر میزان استفاده از این کلمات و نوع کلمات طوری باشد که فهم مطلب را دچار مشکل کند و موسیقی و آهنگ حاصل را نیز از بین ببرد، جزو عیوب شعر شمرده می‌شود؛ اما اگر نوع کلمات و بسامد آن‌ها بر روانی و جزالت شعر بیفزاید، موجب زیبایی کلام می‌شود.

- ساره (درگاه و سر در):

بر این سان یکی کاخ و ایوان نهاد و در ساره‌ای برکشید آن جماد

(همان: ب ۱۰۷۲۸)

- **سحی (طنابِ دورِ نامه):**
چو بنبشت این نامه نامی امام بیپچید و گردش سحی را تمام
(همان: ب ۲۴۵۲)
- **چخی (خصومت و ستیزه):**
عبیدالله از خشم گفت ای اخی علی چون تو با من نیارد چخی
(همان: ب ۸۱۶۶)
- **گُراسه (مصحف و کلام خدا):**
به گرد آورید آن سگ دل پریش گُراسه سبک چارصد پاره بیش
(همان: ب ۹۲۱۲)
- **هبیر (زمین پست و هموار):**
ز شوره زمین کشت گلزار جست ز ریگ هبیر، آب و گلنار جست
(همان: ۹۷۸۲)
- **زفان (زبان)**
ز منبر به زیر آی پس یک‌زمان ز گفتن فروبند لختی زفان
(همان: ۹۶۹۶)

۲-۱-۱-۴. واژه‌های مبهم

گاهی شاعر به ندرت از کلماتی استفاده کرده است که بار معنایی خاصی ندارند یا خود به واژه‌سازی دست زده است که موجب ایجاد ابهام در معنی آن ابیات شده است.

- زفانشان به کام دل خویشان
چو مستان کلاکوده گفتند سخن
(همان: ۵۶۱۵)
- سپه آب خوردند و برداشتند
سر چاه را نُهن بگذاشتند
(همان: ۵۹۳۴)
- گزین مالک و ابن عباس را
بخواند آن دو فرخنده اسّاس را

(همان: ۵۹۹۳)

۲-۱-۱-۵. توجه نکردن به بار معنایی کلمات در گزینش قافیه

علی گفت پس با شجاعان خویش که ما شرزه شیریم و بدخواه میش

(همان: ۷۱۳۵)

دقت نکردن در بار معنایی کلمه «بدخواه میش»؛ کلمه میش که معمولاً بار معنایی بی‌گناه دارد، با دشمنان تناسبی ندارد.

در گنج بگشاد ناخواسته به لشکر همی بخشد او خواسته

(همان: ب ۳۱۲۳)

چطور می‌تواند ناخواسته، در گنج را بگشاید؟

۲-۱-۲. سطح آوایی

در میان تعداد زیاد ابیات منظومه، گاهی به ابیات اندکی برمی‌خوریم که از لحاظ قافیه ایراداتی دارند. برای اصلاح آهنگ و ریتم ابیات، لازم است گاهی تلفظ کلمات عوض شود یا حرفی اضافه شود یا با تخفیف حروف خوانده شود. شاعر منظومه علی‌نامه نیز از این امر مستثنا نبوده است و مواردی از این اشکالات وزنی در آثارش وجود دارد که به نمونه‌هایی از آن‌ها اشاره می‌شود:

بگفتا صواب است این رای تو من نیز همچنین خواستم گفت به تو

(همان: ب ۵۰۷)

شب و روز کوشید در مکر و فن که تا پور سفیان شدش چون ریمن

(همان: ب ۵۲۲)

علی گفت که را کشتی برگو به نام که تا من بدانم هم از خاص و عام

(همان: ب ۱۴۴۰)

۲-۱-۲. اضافه کردن حرف برای ایجاد وزن

گاهی شاعر، برای پُر کردن وزن شعر، حرف یا مصوّتی را به واژه اضافه می‌کند:

از این گونه تا وقت اسفیده دم همی ریختند آن سپه خیره دم

(همان: ب ۸۷۷۵)

که را مرگ نیز از بود آرزود به نزد من آید این بار زود

(همان: ب ۸۳۲۱)

گاهی شاعر کلمه را نیز تغییر می‌دهد تا وزن بیت حفظ شود:

ستقبال کردند و هر یک نثار همه کوفیان مرد و زن هاموار

(همان: ب ۱۰۷۶۷)

بگفتا مگوئید چونین سخن که او هست بر ما یکی دوشمن

(همان: ب ۱۰۸۴۴)

نشسته بر آن تخت چون کیقباد فریبیده هر یک را آن پر فساد

(همان: ب ۷۴۷۶)

صفت اشاره برای پُر کردن وزن:

چو آن ابن عباس فرقان بخواند ز وعد و وعید آن سخن‌ها براند

چنین گفت آن عمرو عاص لعین به فرزند عباس پاکیزه دین

(همان: ب ۷۴۷۵-۷۴۷۶)

مشدّد خواندن برای ایجاد وزن:

ببیند بسی رنج بن عمّ من ز کردارتان اَحّ و همدم من

(همان: ب ۸۸۵)

دو ادات تشبیه برای پُر کردن وزن:

به تنها چو مانند شیر عرین برافکند تن را بدان ناکشین

(همان: ب ۱۶۷۰)

۲-۲-۱-۲. عیوب قافیه

علمای قافیه برای آن شرایطی قائل هستند که اگر رعایت نگردد دچار عیب می‌شود. مهم‌ترین عیوب قافیه در قدیم عبارت بودند از: سناد، اقواء، اکفاء، ایطا و غیره که در بعضی از ابیات علی‌نامه نمونه‌هایی از عیب اقواء دیده می‌شود. «هرگاه در هجای قافیه همسانی مصوت (توجیه و حذو) برخلاف قاعده رعایت نشود، قافیه دارای عیب اقوا خواهد بود» (شمیسا، ۱۳۸۵: ۱۲۱).

نبشته همی آوریدم به قهر به نزدیکت ای شاه روشن گهر

(ربیع، ۱۳۸۹: ب ۱۴۶۹)

سواری غزا کرده بد در اُحد به مانند شیری و بالا چو قد

(همان: ب ۷۹۷۸)

۲-۱-۳. سطح نحوی (دستوری)

ساختار دستوری هر زبان، وسیله‌ای برای بیان افکار و عقاید است که این ساختار در متون ادبی به دلیل نقش هنری آن‌ها، تحت تأثیر مسائل هنری مختلف از جمله: برجسته‌سازی، توازن، آهنگ، قافیه قرار می‌گیرد و این مسئله باعث ایجاد ابهام در بعضی از آثار ادبی می‌شود؛ بنابراین برای فهم بهتر این متون لازم است بعضی از مسائل دستوری کهن و هنجارگریزی‌های دستوری مورد بررسی قرار بگیرد که در این بخش مواردی که از لحاظ ساختاری با ساختار امروز تفاوت دارند و از بعضی جهات دارای قاعده‌کاهی و قاعده‌افزایی دستوری هستند، بررسی شده است.

- جهش ضمیر

تومان از چه در پیش این بصریان ملامت زده کردی و بدگمان؟

(همان: ب ۸۷۹)

علی گفت جبارتان یار باد عدوی شما خوار و غم‌خوار باد

(همان: ب ۱۰۷۰)

- الف اشباع

به یک دست دیگر ابوالمحننا_ ز پولاد رخشان بر او جوشنا

(همان: ب ۴۳۲۲)

- جمع الجمع

که پیش آید امروز تازان کسی که بکشد ز گردنکشنان بسی

(همان: ب ۷۹۶۷)

کتب‌های دیگر درون گفته‌اند به صابون دل زنگ را شسته‌اند

(همان: ب ۸۰۰۸)

- ابی به جای بی

از این غم کنونت اَبی غم کنیم عدوی تو را از جهان کم کنیم

(همان: ب ۷۹۰۵)

- ایدر به معنی اینجا

چه می‌گرددی ایدر چه گم کرده‌ای ز بهر چه اشتلم کرده‌ای

(همان: ب ۷۹۸)

- ایدون: این چنین

پس ار بار دیگر فضول آوری چو ایدون کنم با تو من داوری

(همان: ب ۱۰۶۳۴)

- زبهرای به جای زبهر

و آن عورتان هر دو اندر غریو بماندند زبهرای شوهر غریو

(همان: ب ۸۳۹۸)

- زاستر به جای زآن سوتر

از آن‌ها یکی شد به میدان درون یکی زاستر شد به مکر و فسون

(همان: ب ۷۹۱۲)

۲-۱-۳-۱. هنجارگریزی دستوری

زمانی که فردی، هنجارها و قوانین دستوری زبان را بر هم بزند، دچار هنجارگریزی دستوری شده است. «شاعر می‌تواند در شعر خود با جابه‌جا کردن عناصر سازنده جمله از قواعد نحوی زبان هنجارگریز بزند و زبان خود را از زبان هنجار متمایز سازد» (صفوی، ۱۳۷۵: ۴۶). این مسئله می‌تواند دلایل زیادی از جمله تنگنای وزن و قافیه داشته باشد؛ ولی این هنجارگریزی به‌نوعی توجه مخاطب را به خود جلب می‌کند. در اینجا به ذکر چند نمونه از منظومه‌ی علی‌نامه پرداخته می‌شود:

- کَفَر به جای کافر

بیرسید پس ابن عامر خبیر از آن عمرو و مروان شوم کَفَر

(ربیع، ۱۳۸۹: ب ۳۸۱)

- خوابنید به جای خوابانید

شتربان شتر بر زمین خوابنید چو آن بانگ سالار لشکر شنید

(همان: ب ۷۷۰)

- آورید، در خورید به جای آورد، در خورد

سپه را به بصره فرود آورید بدان روی کز داد و دین در خورید

(همان: ب ۲۰۸۸)

- عدم تناسب افعال

نشستست بر تخت چون کیقباد در گنج اسلامیان برگشاد

(همان: ب ۳۰۱۱)

در مصرع نخست نشست است، ماضی نقلی و در مصرع دوم برگشاد ماضی ساده است.

- آوردن می بعد از فعل

پرسید حیدر که ای زنگیان
که ایدون چه جوید می این زمان؟
(همان: ب ۵۷۵۳)

- فریبید به جای فریب داد یا فریفت
فریبید هر یک از آن شامیان
که تا جمله دادند جان و روان
(همان: ب ۷۸۱۲)

۲-۱-۳-۲. ابهام زبانی

گاهی در شعر، پس‌وپیش کردن کلمات به دلیل ضرورت‌های شعری باعث ایجاد ابهام می‌شود:

همی گفت ایا نام داران شام
شریعت بماند از چنین بی امام
(همان: ب ۲۳۵۱)

معنای موردنظر شاعر این است که شریعت از چنین کسی بی‌امام شد؛ درحالی‌که معنای دیگری نیز به ذهن خطور می‌کند.

نبی از پدر بد به غم روز و شب
علی از پسر بد چنین در تعب
(همان: ب ۵۵۹۸)

منظور شاعر از پدر، ابوسفیان و از پسر، صخرلعین است؛ درحالی‌که خواننده ممکن است اشتباه کند و فکر کند که پیامبر (ص) از پدر خودش و حضرت علی (ع) از پسر خودش در رنج بودند.

۲-۱-۳-۳. مطابق نبودن نهاد و فعل

به دیدار عبدالله عامری
شدند شاد آن همسر سامری
(همان: ب ۳۹۵)

۲-۲. بررسی ویژگی‌های زبانی در منظومه‌ خاوران‌نامه

۲-۲-۱. سطح واژگانی

ابن حسام نیز به دلایل متعدد از بعضی کلمات نسبتاً بیشتر استفاده کرده است که اگر بخواهیم به صورت مختصر به آن‌ها اشاره کنیم، در چند بخش قابل تقسیم‌بندی هستند:

۲-۲-۱-۱. استفاده از واژه‌های عربی

بسیاری از سبک‌شناسان معتقد هستند که سرعت ورود لغات و ترکیبات عربی از قرن ششم به بعد در شعر فارسی بیشتر شد و با توجه به شخصیت مذهبی و عرفانی ابن حسام و موضوع دینی اثرش، او نیز از این واژگان بهره فراوانی برده است.

شفیعُ شفیعُ رسول الامین

شه انبیا سید المرسلین

نبی هدی مهتدی الخافقین

امام دو محراب و ذوالقبلتین

(مرادی، ۱۳۸۲: ب ۱۵۱-۱۵۲)

۲-۲-۱-۱-۱. تلمیح به آیات قرآنی

که مویش سوادى ز واللیل داشت

به شب گیسوانش زان جهت میل داشت

که چون والضحی به عالم افروز بود

جمالش از آن روز پیروز بود

الم نشرح آییننه صیقلی

دل پاکش آییننه منجلی

(همان: ب ۱۶۲-۱۶۴)

۲-۲-۱-۲. باستان‌گرایی

ز مسجد برون شد رسول حجاز

پیمبر چو پرداخته ماند از نماز

(همان: ب ۲۳۹)

زیادت به یک گردن از سرفراز

چو صلصال دید آن چنان یال و یاز

(همان: ب ۴۲۴۱)

نشسته بر آن دیزه تیز کام چو صبحی فروزنده بر بام شام

(همان: ب ۳۰۹۲)

ز اسب اندر افتاد مرّه نگون شکسته سر و یال و بند و سرون

(همان: ب ۳۰۰۴)

خروشید کای نامدار انجمن دهید این فرستاده را پیش من

(همان: ب ۲۳۵۷)

۲-۲-۱-۳. واژه‌گزینی

از نظر بسیاری از سبک‌شناسان و زبان‌شناسان، هیچ کلمه‌ای نمی‌تواند به‌صورت کامل با کلمه دیگری مترادف باشد. اگر کاملاً باهم مترادف بودند، اصلاً نیازی به ساخت واژه جدید پیدا نمی‌شد؛ بنابراین وقتی شاعر یا نویسنده‌ای از میان چندین کلمه مترادف یکی را انتخاب می‌کند، حتماً واژه انتخاب‌شده دارای شرایطی است که می‌تواند از جنبه‌های مختلف مؤثرتر واقع شود. در این بخش به چند نمونه از واژه‌گزینی‌های ابن حسام پرداخته می‌شود که به دلایل مختلف از جمله ایجاد آهنگ، تناسب، تجانس، ترادف و غیره از آن‌ها استفاده کرده است.

نخواهی که باشی ز گم‌بودگان مزن دست در دامن آلودگان

(همان: ب ۲۷۷)

زهی مکی احرام یثرب حرم چو بیت الحرم روضه ات محترم

(همان: ب ۲۷۹)

اگر سرو روید به باغ ار گیاه نخواهند جز جان درازی شاه

(همان: ب ۲۶۶۳)

به پاسخ علی گفت کای پهلوان نگر تا نباشی خلیده روان

(همان: ب ۲۱۵۱)

دو هفته در این باغ مردم فریب مپیمای چندین فراز و نشیب

(همان: ب ۱۰۵)

چو کشتی بیاراست دانای آب نمودند گردان به رفتن شتاب

(همان: ب ۳۵۴۹)

سپهبد زبان آوری برگزید که هر جا زبان آوری را سزید

(همان: ب ۳۵۵۷)

۲-۲-۲. سطح آوایی

در میان تعداد زیاد ابیات منظومه خاوران‌نامه، گاهی به ابیات اندکی برمی‌خوریم که از لحاظ قافیه ایراداتی دارند. برای اصلاح آهنگ و ریتم ابیات، ضروری است گاهی تلفظ کلمات عوض، حرفی اضافی یا با تخفیف حروف خوانده شود. در این بخش به نمونه‌هایی از این موارد اشاره می‌شود.

۱-۲-۲-۲. تغییر تلفظ واژه

ز گفتار او ماند حیدر شگفت خبرهای رفته همه بازگفت

(همان: ب ۱۴۷۳)

نگارنده انجم و ماه و خور خداوند بخشنده دادگر

(همان: ب ۱۴۰۶)

۲-۲-۲-۲. افزودن حرف برای آهنگ قافیه

کمان پشت پیری به یک تیر آه کند چون کمان پشت ظالم دوتاه

(همان: ب ۲۶۷۵)

۳-۲-۲-۲. تخفیف کلمات

فرستی زن شاه را بازپس فرفته نگردی به گفتار کس

(همان: ب ۲۹۴۶)

۴-۲-۲-۲. تحریف برای قافیه

همانا که باشد به کشتن دریغ مگر رایش آید به سوی گریغ

(همان: ب ۳۲۹۴)

۲-۲-۲-۵. تکرار قافیه به دلیل کمبود واژگان

در برخی از ابیات دیده می‌شود، شاعر از یک قافیه تکراری برای چند بیت متوالی استفاده کرده است. به نظر می‌رسد در این موارد، فقر واژگانی و کمبود تنوع واژگانی باعث چنین تکراری شده است.

به شهر اندرون شاه مردان علی به دروازه آمد بدان پردلی

(همان: ب ۳۵۰۴)

ندانم که با این همه پردلی ز مردان عالم که باشد علی؟

(همان: ب ۴۱۷۳)

گر آید بدین جا به صد پردلی ببینی که از من چه بیند علی

(همان: ب ۳۷۱۹)

۲-۲-۲-۶. تطابق نداشتن با نهاد به اقتضای وزن

چو تاج رسالت به سر برنهاد رسولان کله‌داری از سر نهاد

(همان: ب ۱۷۹)

(بنا به تناسب نهاد/رسولان، فعل نیز باید «نهادند» می‌شد.)

گاهی برخی از ابیات، از لحاظ وزنی دارای سکتۀ وزنی هستند:

چو هرروز هنگام بارم بدی میان‌بسته صد هزارم بدی

(همان: ب ۴۸۳۳)

۲-۲-۳. سطح نحوی (دستوری)

الف دعایی

شب و روز نفرین کند لات را کسی مشنواد آن مقالات را

(همان: ب ۸۵۹)

– الف اِشباع

به یک دست دیگر ابوالمحجنا

ز پولاد رخشان بر او جوشنا

(همان: ب ۴۳۲۲)

– اَبْر، به جای بر

اِبْر میمنه جای ایلاق ترک

به بازوی شیر و به چنگال گرگ

(همان: ب ۱۰۳۷)

– ایدر به معنی اینجا

چه می‌کردی ایدر چه گم کرده‌ای

ز بهر چه اشتلم کرده‌ای

(همان: ب ۷۹۸)

– با در معنی در مقابل

یکی لشکر آمد بر این مرزوبوم

که یا تیغشان هست پولاد موم

(همان: ب ۳۱۸۶)

– گر در معنی یا

اگر زان که سیار گر ثابتند

همه بر خدایی او ثابتند

(همان: ب ۳۱)

– واو مساوات و برابری

بر این دشت یک مرد و یک دشت مرد

همانا که آسان گذارم نبرد

(همان: ب ۲۴۱۲)

– دو حرف اضافه با یک متمم

به کام اندر آورد حیدر سپاه

در شهر برکنند و بگشاد راه

(همان: ب ۴۵۲۷)

– نمانم در معنی نمی‌گذارم (متعدّی)

نمانم نوادر نه تخت زرش

به خاک اندر آرم سر و افسرش

(همان: ب ۴۴۱)

۲-۲-۳-۱. شیوه شمارش اعداد

در بعضی از ابیات شیوه شمارش اعداد جالب توجه است.

بدو گفت دانای لشگر شمار فزون هفتصد مرد بر شش هزار

(همان: ب ۱۷۶۵)

که از لشگر شاه خاور سوار کم آمد دلاور دو ره صد هزار

(همان: ب ۱۷۶۸)

استفاده نادرست از بعضی افعال که با قیاس دستوری زبان معیار تطابق ندارد، گاهی باعث هنجارگریزی یا به عبارتی قاعده‌گاهی نحوی شده است.

سپارش سپه را بدینجا به کیست بر این کوه رفتن تو را بهر چیست؟

(همان: ب ۲۵۴۰)

به بیچارگی روی برگاشتند سرا پرده و خیمه بگذاشتند

(همان: ب ۱۳۹۶)

۲-۳-۲-۲. اسم در معنی صفت: بیداد در معنی بیدادگر

برآشفت تهماس بیداد و گفت که ما را سر بخت بیدار خفت

(همان: ب ۳۹۴۱)

۳. نتیجه‌گیری

در این پژوهش، سطح زبانی منظومه‌های حماسی دینی علی‌نامه و خاوران‌نامه بررسی شد و پس از استخراج نمونه‌های مربوط، به بحث و تحلیل آن‌ها پرداخته شد. خلاصه‌ای از مهم‌ترین نتایج به‌دست‌آمده در این پژوهش عبارت‌اند از:

- در بخش واژگانی منظومه علی‌نامه (با توجه به محتوای مذهبی و قهرمان‌دینی آن) بسامد استفاده از کلمات و عبارات عربی زیاد دیده می‌شود؛ به‌طوری‌که شاعر از ابیات ملمع نیز استفاده می‌کند و نشانگر اشراف کامل شاعر بر این زبان است. در منظومه خاوران‌نامه نیز استفاده از واژگان عربی زیاد است. مخصوصاً آیات و احادیث عربی که نشانه اطلاعات دینی فراوان شاعر است. استفاده از آیات و احادیث در علی‌نامه در مقایسه با خاوران‌نامه کمتر است.

- در برخی از ابیات هر دو منظومه، واژگان باستانی و قدیمی فارسی نیز وجود دارند که به نظر می‌رسد از روی عمد و آگاهانه نباشد و به اقتضای زبان و کلام از آن‌ها استفاده شده است.

- شاعران هر دو منظومه، در برخی موارد دست به ترکیب‌سازی و واژه‌گزینی زده‌اند که باعث جذابیت زبانی منظومه‌ها نیز شده است.

- یکی از موارد ضعف واژه‌های علی‌نامه، استفاده از ابیات و مصراع‌های تکراری است؛ همچنین گاهی شاعر به دلیل کمبود واژه‌های قافیه و حفظ آهنگ و وزن بیت از کلماتی استفاده کرده است که تناسب چندانی با بیت ندارند؛ به عبارتی دیگر، محور هم‌نشینی کلمات رعایت نشده‌اند. این ضعف در خاوران‌نامه کمتر دیده می‌شود.

- در سطح آوایی دو منظومه، گاهی سکته‌های وزنی در برخی از ابیات دیده می‌شوند و گاهی نیز شاعران، برای تکمیل وزن و قافیه دست به تغییر و تحریف کلمات زده‌اند. تنوع ردیف‌های متنوع اسمی و فعلی و حرفی در خاوران‌نامه بیشتر از علی‌نامه است. در خاوران‌نامه، به دلیل مشکلات کمبود قافیه، تحریف و تخفیف و تشدیدهای زیادی برای ایجاد قافیه صورت گرفته است. یکی از موارد ضعف منظومه خاوران‌نامه استفاده از قافیه‌های تکراری زیاد در خلال ابیات است که گاهی ده‌ها بار از یک قافیه استفاده شده است.

- در بخش نحوی، بسیاری از مختصات زبانی سبک خراسانی در منظومه علی‌نامه دیده می‌شوند؛ اما این ویژگی‌های در خاوران‌نامه کمتر به چشم می‌خورند. شیوه شمارش اعداد در منظومه خاوران‌نامه گاهی منحصربه‌فرد است. شاعران دو منظومه، در بعضی از ابیات دست به هنجارگریزی نحوی زده‌اند و از مختصات دستوری رایج خارج شده‌اند که البته تعدادشان بسیار محدود است.

- در منظومه خاوران‌نامه، اشارات فراوانی به اسامی خاص و اسم مکان‌ها شده است که از دیدگاه تاریخی نیز می‌تواند موضوع پژوهش‌های دیگر قرار بگیرد.

کتاب‌شناسی

کتاب‌ها

- ۱) احمدی، بابک (۱۳۸۴)، *ساختار و تأویل متن*، چاپ هفتم، تهران: نشر مرکز.
- ۲) ربیع (۱۳۸۹)، *علی‌نامه*، تصحیح رضا بیات و ابوالفضل غلامی، تهران: میراث مکتوب.
- ۳) شمیسا، سیروس (۱۳۸۵)، *آشنایی با عروض و قافیه*، چاپ هجدهم، تهران: انتشارات فردوس.
- ۴) ، (۱۳۷۶)، *بیان و معانی*، چاپ سوم، تهران: انتشارات فردوس.
- ۵) صفوی، کوروش (۱۳۷۵)، *از زبان‌شناسی به ادبیات*، جلد اول (نظم)، تهران: انتشارات سوره مهر.

مقاله‌ها

۱. احمدی بیرجندی، احمد (۱۳۸۸)، «دیدگاه‌های اخلاقی و اجتماعی محمد بن حسام خوسفی در منظومه خاوران‌نامه»، نامه پژوهش، شماره ۱۵، صص ۳۳-۴۶.
۲. بیرامی، زهرا و حجت، محمد و حاجی‌زاده، مجید (۱۴۰۱)، «بررسی سبک‌شناسی منظومه حماسی - دینی علی‌نامه ربیع»، سبک‌شناسی نظم و نشر فارسی (بهار ادب)، دوره ۱۵، شماره ۷۲، صص ۷۷-۹۹.
۳. جعفریان، رسول و گلریز، علی (۱۳۹۳)، «گفت‌وگوهای شیعی در منظومه علی‌نامه»، *مطالعات تاریخ فرهنگی*، پژوهش‌نامه انجمن ایرانی تاریخ، سال ۶، شماره ۲۱، صص ۷۱-۹۵.
۴. جنگی، جواد (۱۳۹۲)، *شرح و تفسیر علی‌نامه*، پایان‌نامه دکتری، دانشگاه اورمیه.
۵. حیدری، حسن و فرمهبینی فراهانی، الهام (۱۳۹۱)، «مطالعه تطبیقی علی‌نامه و شاهنامه»، فصلنامه متن پژوهی ادبی، شماره ۵۱، صص ۱۶۴-۱۸۲.

۶. خیام‌پور، عبدالرسول (۱۳۳۴)، «چند کتاب خطی مهم فارسی در قونیه»، مجله دانشکده ادبیات فارسی تبریز، سال هفتم، شماره دوم، آبان، صص ۱۲۰-۱۴۱.
۷. شفق، اسماعیل، انصاری، نیلوفر (۱۳۹۴)، «تصویر شجاعت حضرت علی (ع) در دو منظومه علی‌نامه و خاوران‌نامه»، اولین همایش ملی علوم انسانی اسلامی.
۸. شفق، اسماعیل، انصاری، نیلوفر (۱۳۹۴)، «تبیین حلم حضرت علی (ع) در دو منظومه علی‌نامه و خاوران‌نامه»، اولین همایش ملی علوم انسانی اسلامی.
۹. شفیع‌ی کدکنی، محمدرضا (۱۳۷۹) «حماسه‌ای شیعی از قرن پنجم»، مجله دانشکده ادبیات و علوم انسانی مشهد، سال سی و سوم، شماره ۳ و ۴، پاییز و زمستان، صص ۴۲۵-۴۹۴.
۱۰. شهیدی جاجرم، علی‌اکبر (۱۳۹۴)، «تحلیل سبکی منظومه حماسی مذهبی علی‌نامه با رویکرد ساختگرا»، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه سمنان، به راهنمایی عبدالله حسن‌زاده.
۱۱. عطا شیبانی، فریبا (۱۳۹۲)، «تصویر آفرینی بلاغی در خاوران‌نامه ابن‌حسام خوسفی»، فصلنامه تخصصی سبک‌شناسی نظم و نثر فارسی (بهار ادب)، سال ششم، شماره دوم، شماره ۲۰، صص ۲۸۵-۳۰۲.
۱۲. فرمehینی فراهانی، الهام (۱۳۸۹)، «باعد ادبی و تاریخی منظومه علی‌نامه»، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه اراک، به راهنمایی جلیل مشیدی.
۱۳. مرادی، حمیدالله (۱۳۸۲)، «تازیان‌نامه (خلاصه خاوران‌نامه)»، تهران: مرکز نشر دانشگاهی.